

MAGYAR KULTÚRFÖLÉNY VAGY ETNOKRATA ÖNÁMÍTÁS?

MIRE JÓK A DUALISTA KOR NEMZETISÉGI STATISZTIKÁI?

A FEUDALIZMUS UTÁNI KORSZAK EGYIK ALAPVETŐ társadalomtörténeti kérdése Közép-Európában az, hogy a modern nemzetállam kiépítésének különböző – politikai, gazdasági, kulturális – feladatait kik végezték el, azaz honnan rekrutálódtak a modernizációt végrehajtó elitesz csoportok. Ebben az összefüggésben a „hozott” társadalmi tekintély és az örökölt státus (pl. nemesi, szabadpolgári, újonnan emancipált) elképzelhetőleg éppoly nagy súllyal esett a latba, mint az iparosodás és városiasodás kezdetén meglévő birtokviszonyok (föld vagy ingatlanbirtok, trezorizált pénzvagyton) vagy a polgárosodásban oly nagy szerepet játszó művelődési hagyományok, valamint az iskolai címekkel igazolt vagy más jellegű (például a nyelvtudással kifejezett) intellektuális tőke. Mindezeknek a társadalmi *aduknak*, melyek segíthettek a modernizáló elitek egyes részlegeibe való bejutáshoz s a bennükmaradáshoz, mintegy keresztmetszetében állt – nálunk talán még inkább, mint egyebütt – az *etnikai eredet, besorolás illetve önazonosítás*.

Témámba való bevezető megjegyzéseim között nem mulaszthatok el utalni ennek a helyzetnek többfajta – közismert és egymást kiegészítő – történelmi okára. Magyarország volt Európa egyetlen olyan nemzetállam-kezdeménye, melyben a feudalizmus felszámolását szervező uralkodó réteg (a nemesség) zömmel (bár benne is voltak allogén elemek) egy *népességi kisebbséget* képviselt, amennyiben a magyar ajkúak arányát a reformkorban mindössze az össznépesség 40–45%-ára lehetett becsülni.¹ Ráadásul ezt a nemzeti ideológia hordozására elsődlegesen hivatott kisebbséget is összehasonlíthatatlanul erősebben megosztotta a felekezeti sokféleség, mely a szekularizáció előtti korban a csoport-identitást még messzemenően meghatározta, mint másutt a kontinensen, ahol a reformáció és ellenreformáció folyamán az uralkodó rétegekben mindenütt (Svájc és Hollandia részleges kivételével) vagy a katolicizmus vagy egy protestáns egyház jutott abszolút népességi többségre. A korábbi államvallási jelleg maradványait megtartó római katolikus egyház tagjai nálunk az össznépességben enyhe kisebbségben voltak s még a magyar nyelvű népességben is csak minősített többségű

¹ Katus László adatai szerint a magyarok aránya még 1850-ben sem haladta meg a 41,5%-ot s ez 1890-re mindössze 48,6%-ra nőtt. L. *Magyarország története, 1848–1849*, Budapest, Akadémiai, 1979, 1149.

hívőkörrel rendelkeztek.² A „magyarság”, a „magyar nép”, a „népnemzet”, az „államalkotó nemzetiség” vagy a „nemzethordozó etnikum” fogalmainak történelmi konstrukciója ennek következtében nálunk még sokkal problematikusabbnak bizonyult, mint a szomszédos vagy a nyugati minta-országokban. Egyrészt a „nemzetépítésben” már eleve nem lehetett semmiféle kulturális többségre számítani vagy akár törekedni, másrészt a nemzeti szimbolikában még fontosabb kulturális egységesítés is csak az asszimiláció igencsak hosszú távlatú tervének megvalósításától – és előre látható politikai konfliktusok árán – volt remélhető.

Ebben a helyzetben, érthetően, a nemzeti liberalizmus vezetői kezdettől fogva elsősorban az allogén elitcsoportok asszimilációját célozták meg, hogyha már az egész népességet nem is lehetett belátható időn belül a tervezett nemzetállam normái szerint kellően elmagyarosítani. Ezt a feladatot, mint mindenütt Európában, az iskola-rendszer volt hivatva elvégezni. Ennek kiépítése a kiegyezés utáni önálló nemzetállam intézményrendszerének modernizálása keretében pontosan megfelelt az asszimilációs funkciók rétegsajátos követelményeinek.

Elemi szinten az Eötvös-féle népiskolai törvénytől (1868) a keményebb asszimilációs kritériumokat érvényesítő Lex Apponyiig (1907) nagyjából megmarad az egyházak uralkodó szerepe az oktatás nyelvére vonatkozó választási szabadsággal. Asszimilációs hatást inkább csak az 1867 után kiépülő, főképp a városokba telepített, bár globálisan végig kisebbségben maradó állami és községi iskolahálózat fejt ki, ha eltekintünk a nyilvános jogú zsidó iskolák „önasszimiláló” buzgóságától, melynek keretében a neológia és a nyugati ortodoxia iskolahálózatát a századfordulóra néhány intézmény kivételével teljes egészében a magyar nyelvű oktatás szolgálatába állították.

A kultuskormányzat a középiskolázást azonban már majdnem kizárólag a nyelvi asszimiláció céljaira használta fel. A gimnáziumok átállítása németről vagy latinról magyarra gyakorlatilag a kiegyezés előtti években megvalósult. A későbbiekben pedig a magyar intézményhálózatot tovább fejlesztették, míg a nemzetiségek gimnáziumi hálózatának kiépítését drasztikusan korlátozták (a románokét és szerbekét) vagy egyenesen betiltották (a szlovák és a rutén kezdeményezéseket). Egyedül az erdélyi evangélikus szászok tarthattak fenn történelmi kiváltságaik folyományaként igényeiknek nagyjából megfelelő számú gimnáziumot. A magyar nyelvű oktatás kvázi-monopóliumának elve a középiskolai hálózat egyéb területein még ennél is erőteljesebben érvényesült – legkevésbé a tanítóképzőknél, melyek a továbbra is soknemzetiségű elemi iskolákat látták el személyzettel –, annál is inkább, hogy a reáliskolák, valamint a polgári és a felső népiskolák túlnyomó részének létesítése az állam és a városi hatóságok kezdeményezésére és finanszírozásával történt.

A felsőoktatásban a magyar nyelvi monopólium – hasonló okokból – még teljesebben valósult meg. Mind az egyetemek, mind a szakfőiskolák a kiegyezés óta (legtöbbjük már azelőtt is) állami intézményként működtek s így asszimilációs funkciójuk sohasem volt kérdéses. Kivételt képeztek egyes nem közületi, hanem kizárólag egyházi ellenőrzés alatt lévő papi szemináriumok illetve teológiai főiskolák, melyek latinul,

² 1890-ben a római katolikusok a népesség 47,8%-át tették ki s köztük magyarok 56,8% minősült. L. u.o. 1162.

görögül illetve kisebbségi nyelveken (is) oktathattak. (Ez nem érintette azonban – többek között – a hagyományos egyetemi karként fungáló pesti katolikus teológiát, de az 1877-ben kifejlesztett állami alapítású pesti neológ rabbiképzőt sem.) A főiskolai rendszer magyar monopóliumát a kiegyezést követő évtizedekben ennél sokkal számottevőbben csorbította a külföldön, elsősorban a Bécsben végzett tanulmányok illetve az ott szerzett diplomák konkurenciális hatása. 1880 felé még a magyarországi orvostanhallgatók mintegy 40 százaléka német nyelvű egyetemen (túlnyomó többségük Bécsben) keresett szakmai jogosítást. Más szakokon azonban nem találkozunk hasonló arányokkal, melyek egyébként a későbbiekben gyorsan mérséklődtek is.

Mindennek az előrebocsátása intézményes keretül szolgálhat a nemzetiség-sajátos iskolázottsági trendek értelmezéséhez, melyeket – mint tudjuk – a korabeli statisztikai adatszolgáltatás 1880 óta rendszeresen (s azelőtt rendszertelenül) a bevallott vagy bejelentett anyanyelv, vagy a leginkább használt nyelv alapján állított össze.³ Az adagyűjtés módja így eleve bizonyos fokú önkényességet illetve esetlegességet tett lehetővé a diákság nemzetiségi besorolására nézve. Mind az érintettek, mind az összeírást végzők (tanárok vagy tanfelügyelők, esetenként népszámlálási biztosok) sajátos helyzeti érdekviszonyaik szerint alakíthatták az iskolai közönségre vonatkozó nyelvi adatokat, s ezek a magyar dominanciájú elitiskolákban nyilvánvalóan a magyar nyelvűség preferenciális deklarálásának kedveztek. Így, mint látni fogjuk, az elitiskolák diákságát érintő nemzetiségi statisztikák – legalább *részben* – önmegvalósító jóslatként is működtek, amennyiben az iskolák asszimilációs potenciáljának megfelelően fejezték ki a diákság asszimilációs szintjét, melyet a magyar nyelvűségi arányok fémjeltek. Ezt *tükrözik* többé-kevésbé az idevágó számok, melyek főképp a korszak végi helyzetet, tehát az iskolai asszimilációs folyamat előrehaladott állapotát mutatják be.

Az 1. táblázat szerint minél magasabb szinten vizsgáljuk 1910-ben a hazai iskolák nemzetiségi rekrutációját illetve a népesség műveltségi szintjét a nyelvi megoszlás szempontjából, annál magasabb a magyar nyelvűek aránya. Ez ugyan az elemi iskolákban is enyhén többségi már, de az írástudó népességben megközelíti és a közép-szintű szakoktatásban résztvevőknél mindenütt meghaladja a kétharmadot, míg a felsőoktatásban közel áll a kilencztedhez. A magyar nyelvűek túlképviseletége a művelt rétegekben és a magasabb képzési szinteken annál feltűnőbb, hogy a tankötelesek között arányuk elmarad az összes többi szinten megfigyelttől s alig éri el a többséget. Ez egyszerű olvasatban azt jelenthetné, hogy a magyarországi értelmiség és a magasabb iskolák közönsége a dualista kor végén majdnem kizárólag magyar ajkú vagy elmagyarosodott népességből származott, míg alsóbb szinten – feltehetőleg az iskolahálózat magyar dominanciája hiányában – sokkal inkább fennmaradt a nemzetiségi és anyanyelvi sokféleség, akárcsak az össznépességben és a tankötelesek között. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy az össznépességi, a tankötelezetekre és az elemistákra vonatkozó arányok nagyságrendileg szorosan egymás közelé-

3 „Ezen tulajdonképpen nem a szoros értelemben vett anyanyelvet értették, hanem – a népszámlálási utasítások tanúsága szerint – azt a nyelvet, amelyet »az illető egyén magáénak vall s amelyen a legjobban és legszívesebben beszél«, s amelyet esetleg a kisdudodában, az iskolában vagy egyéb társadalmi érintkezésben sajátított el”. U.o. 1148.

ben állnak – egyedül a románoknál és az „egyéb” kategóriába soroltaknál (főképp horvátoknál és ruténoknál) találni nagyobb iskolázottsági deficitet –, míg a magyarok az összes többi szinten a művelődési hierarchia lépcsőfokain felfelé haladva egyre nagyobb túlképviseltséget, valóságos hegemoniát mutatnak fel, immár az összes többi nemzetiséggel szemben.

1. TÁBLA

Az össznépeség, az írni és olvasni tudók, a tankötelesek és az iskolába járók megoszlása oktatási szint és a bejelentett fő beszélt nyelv szerint Magyarországon (1910)

	Magyar	Német	Szlovák	Román	Szerb	Más	Összesen
Össznépeség ^a	54,5	10,4	10,7	16,1	3,0	5,3	100,0
Tankötelesek ^b	51,4	11,4	12,8	16,6	2,5	5,3	100,0
Írni és olvasni tudók ^c	62,8	12,7	10,6	7,8	2,6	3,4	100,0
Elemi népiskolások ^d	55,8	12,1	13,2	11,6	2,4	3,6	100,0
Iparos és kereskedő inasiskolások ^e	68,4	13,2	6,9	5,7	3,7	0,1	100,0
Polgári és felső népiskolások ^f	80,9	10,6	2,9	2,5	1,5	1,4	100,0
Gimnazisták és reáliskolások ^g	79,6	9,2	2,6	6,2		2,4	100,0
Érettségizettek ^h	87,6	4,2	1,0	5,5	1,2	0,6	100,0
Egyetemi és főiskolai diákok ⁱ	88,3	4,3	0,6	3,8		1,9	100,0

a Hanák Péter után idézett adatok. L. *Magyarország története 1890–1918*, Budapest, Akadémiai, 1978, 414.

b 1905-ös adat. L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1905, 345.

c Számított arányok az előbbi jegyzet adatai és a *Magyar statisztikai közlemények*, 64, 177 szerint.

d *Magyar statisztikai évkönyv*, 1911, 366.

e U.o. 367.

f U.o.

g 1906–1910 évek átlaga. L. u.o. 385.

h U.o. 387.

i U.o.

Ez utóbbiak között azonban az adatok jól demonstrálnak egyfajta rangsort a művelődési szintek és esélyek terén. A tankötelesek közötti arány és a magasabb iskolák publikumában való részesedés viszonzyszámai megközelítőleg ugyan,⁴ de meggyőzően igazolják, hogy a magyarok mellett az iskolázási versenyben (s egyben minden bizonnyal az iskolai asszimilációnak való ellenállásban) a német ajkúak állták meg legjobban helyüket, hiszen a „felfelé” náluk is csökkenő részvételi arányok még a gimnazisták között is ugyanabban a nagyságrendi zónában maradtak, mint alsóbb szinten (az érettségi és az egyetemista szint kivételével). Az összes többi nemzetiségnél a gimnazisták közötti arány az elemista szint harmad-negyedrésznyi töredékét

⁴ Az idézett jelzések azért hasonlíthatók ugyanis csak megközelítőlegesen egymással, mivel nem azonos nemzedéki kohorszokról van szó, márpedig a különböző nemzedékcsoportok művelődési esélyei *koruknál fogva* igenesek eltértek egymástól. Az össznépeség és az írástudók az egész népességi piramist képviselik, akiknek idősebb generációi még a tárgyalt korszak előtt kerülhettek iskolákba. A tankötelesek és elemisták zömmel a 6–12 éves kohorszokat foglalják magukba, az inas és polgári iskolások főképp a 10–15 éveseket, a középiskolások a 10–18 éveseket, míg az egyetemisták a 17 éven felülieket. Az összehasonlítás csak avval a felteléssel érvényes, hogy a különböző kohorszok demográfiai (életkori, nemi stb.) viszonyai nem térnek el számottevően egymástól. Ez a feltevés a korban egymáshoz közel álló kohorszoknál nagyjából igazolható, az egymástól távol állóknál már nem a felgyorsuló demográfiai átmenet korában.

teszi ki, s az érettségizők és főiskolások közötti képviseltség még ennél is sokkal kisebbet. Feltűnően nagy a felső szintű képzési deficit a szlovákoknál. Míg a németek az érettségizők között, az egyetemeken és főiskolákon több, mint kétszer ritkábban fordultak elő, mint az össznépeességben, a szlovákok *tízszer-tizennyolcszor* (!) kevesebbszer. Náluk még a románok és szerbek jelzései is viszonylag kedvezőbbek. Mindenestre a táblázat adatai szerint a később sokat emlegetett „magyar kultúrfölény” a dualizmus kora végén már minden nemzetiséggel szemben – a németeket is beleértve – teljessé vált.

Mindezeknek az eltéréseknek számbavételével ezen a ponton fel is lehet hagyni jelzéseink eddigi – meglehetősen közvetlen vagy naiv – olvasatával. Ezért sem érdemes részletesebben taglalni az egyes nemzetiségek helyzetét a művelődési piacon az 1. táblázat számai alapján. Talán az eddigi utalásokból is nyilvánvaló ugyanis, hogy a bejelentett anyanyelvre vagy fő nyelvre alapozott adatok csak igen körülményes és pontosan nem is kontrollálható minősítéssel értelmezhetők a nemzetiségi csoportok iskolázottságának kimutatására.

A legközvetlenebb vagy legártatlanabb értelmezés szerint a „magyar kultúrfölény” úgy alakulhatott ki, hogy a magyarság iskolai befektetései az iskolázottsági szinttel párhuzamosan nőttek, míg a többi nemzetiségei csökkentek. A magyarok erősebb művelődési „hajlamának” vagy legalábbis esélyeinek feltételezése logikusnak tűnhetett a magasabb szinteken egyre kizárólagosabban érvényesülő magyar oktatási nyelvi monopólium értelmében. Ezt megerősíteni látszik az a tény, hogy az írástudók körében is erősen (63 százalék erejéig) túl voltak képviselve a magyarok az összes többi nyelvi aggregátummal szemben (a németeken kívül). Ezt magyarázhatná az a tény, hogy a magyarság már hosszú távon jobban el volt látva elemi iskolákkal is – hiszen a tankötelezettekhez képest arányuk az elemisták között is magasabb volt – amellet, hogy nyelvi és kulturális előnyökkel rendelkezett a zömmel magyar nyelvű magasabb iskolázásban.

Bizonyos mértékben ellentmond azonban a magyarázatnak a németiség, sőt a szlovákság felülképviseletse az elemisták körében mind a tankötelesekkel, mind – általánosabban – az össznépeességgel (sőt, a szlovákoknál az írástudókkal is) szemben. Legalább elemi szinten tehát a németek és a szlovákok szintén népességi átlagukon felüli iskolai részvételt könyvelhettek el, anélkül, hogy ennek a magasabb iskolázás szintjén is lettek volna megnyilvánulásai. Ezt azonban még mindig lehetséges lett volna a magasabb iskolai szinten érvényesülő magyar nyelvi monopóliummal magyarázni, ha az iskolakötelezettek közötti iskolába járók arányai mind a németek, mind a szlovákok között hosszú távon (1880-tól) nem haladták volna meg (a németeké mindig jelentősen) a magyarokét.⁵ Elemi szinten tehát a tézissel ellentétben a századfordulón inkább német és szlovák kultúrfölénnyről kellene beszélni! E szerint mindenesetre teljesen érthetetlen, hogy a szlovákok között az írástudók 1910-ben

⁵ Ha az 1881–1905 évekre kiszámoljuk (az adatokból hiányzó 1891–1894 évek kivételével) a tankötelesek közül iskolába járók arányait (l. *Magyar statisztikai évkönyv* 1901, 317 és u.o. 1905, 345 alapján), a magyarok 83,9%-ával szemben a szlovákok 84,5%-os és a németek 89,6%-os iskolai frekvenciát mutatnak fel. Ezek szerint elemi szinten a szlovákok és főképp a németek iskolázottsága szignifikánsan meghaladta a magyar ajkúakét.

szignifikánsan *alul voltak képviselve* az össznépszerűségi, a tankötelesek közötti és természetesen az 1910-ben elemi iskolába járók közötti arányaikhoz képest is, míg a németek csak enyhén voltak túlképviseelve a magyarokkal összehasonlítva. Annál kevésbé érthető ez, ha más adatokból tudjuk, hogy a szlovákság alfabetizációs szintje már régtől fogva mélyen a magyaroké s még inkább a németeké alatt volt:⁶ ez tehát egyáltalán nem felel meg viszonylag magas elemi iskolázottságuknak, még ha a magasabb iskolázásban való részvételüket 1910 előtt is alacsonynak tekinthetjük. Részletesebb elemzés hasonló anomáliákra mutat a román, a szerb, a rutén vagy a horvát kisebbségek iskolázási mutatóiban. 1910-ben például a román össznépszerűségben csak 28%, a ruténoknál mindössze 22% írástudót találni, holott 1880 óta mindkét csoport iskolaköteles fiataljainak *többsége*, a románok között átlagban 60,1%, a ruténoknál még többen, 63,4% koptatták az elemi népiskolák padjait. Ráadásul mindkét csoportban – akárcsak a többiben – az elemibe járók aránya az időben alig változott, a ruténoknál egyenesen stagnált (hiszen 1881–85 között már 63,8% volt).⁷ Nehéz elképzelni, hogy ezek a viszonylag magas – bár a magyaroktól, németektől és szlovákoktól elmaradó – iskolázottsági ráták csak ilyen csekély módon emelték volna az összes írástudó arányát, hacsak nem tulajdonítunk különlegesen alacsony pedagógiai határfokot ezeknek a nemzetiségi iskolahálózatoknak.

A statisztikai trendek közötti ellentmondások feloldását csak az allogén diákok iskolai magatartásának kevésbé naiv magyarázatában lehet keresni, amely a „természetes” asszimiláció folyamatára és az asszimilációs kényszerek és érdekviszonyok meghatározta iskolázási stratégiákra ural. Az asszimilációs magyarázat keretében is érdemes megkülönböztetni három eléggé eltérő s adatokkal valószínűsíthető értelmezési lehetőséget, a „spontán” vagy természetes iskolai asszimilációt, az intézmény által indukált asszimilációt és a politikai nyomás alatti, kényszeres asszimilációt.

A „természetes” asszimilációt talán legjobban a tankötelesek és az elemi iskolások nemzetiségi viszonyaiban ragadhatjuk tetten. A tankötelesek egy része még iskolába sem járt, tehát az iskolák kifejtette „asszimilációs nyomás” sem érinthette mindannyiukat. Ilyen nyomást az elemi népiskolák csak marginálisan fejthettek ki, hiszen jó részük mindvégig (legalább 1907-ig) a nemzetiségi egyházak vagy (a zsidó intézmények kivételével) a magyarosító nyomásra nemigen hajló allogén papok és tanítók vezetése alatt állt. Az elemisták és a tankötelesek nemzetiségi aggregátumai között ennek megfelelően nem is tapasztalni jelentős eltolódást például 1881–1885 (a legkorábbi pontos összeírások) és 1905 között. A magyarok aránya ugyan a tankötelesek között kissé emelkedett: 47%-ról 51,4%-ra és a németeké (14,2%-ról 11,4%-ra) meg a szlovákoké (14,5%-ról 12,8%-ra) valamelyest csökkent, a többi nemzetiségnél az aránycsökkenés vagy jelentéktelen, vagy nem is tapasztalható. A románok és a szerbek részesedése a tankötelesek között végig a kezdeti értékek – 16,7% és 2,7% –

6 1880-ban a szlovák össznépszerűségnek csak 32,9%-a tudott írni és olvasni szemben a magyarok 44,7%-ával és a németek 57%-ával. 1910-re ezeknek az arányoknak egymáshoz való viszonya nem módosult, hiszen az 58% szlovák alfabetizálttal a németek között 70,7% és a magyarok között 67,1% állt szemben. L. *Magyar statisztikai közlemények*, 64, 177.

7 U.o.

körül ingadozott, bármiféle tendenciális csökkenés nélkül.⁸ Hasonló a trend az elemisták körében is. Itt 1872 és 1906 között a magyarok aránya 48,1%-ról 53,3%-ra emelkedett s a németeké erősebben (19,2%-ról 12,8%-ra), a szlovákoké azonban igen gyengén (14,4%-ról 13,5%-ra) csökkent, míg a többi alig változott.⁹

Az így mért – mint láttuk igen mérsékelt – „természetes asszimiláció” értékelésénél azonban legalább gondolatban számba kell venni a demográfiai viszonyok változásait, amelyek szerint a század végén felgyorsuló demográfiai átmenet minden bizonnyal a legerősebben iskolázott nemzetiségi csoportok születésszámait s következképpen iskolaköteles korosztályainak létszámát ritkította meg. Talán ez is kifejeződik abban, hogy az összes között legjobban a malthuzianizmusra leginkább hajló, mert legpolgáribb németiség (melyben e korban még sok zsidó is volt) iskolai arányai csökkentek legszámottevőbben mindkét elemista jelzés szerint. Ennek értelmében viszont a „természetes” iskolai asszimiláció mértékét is a formálisan mértnél valamelyest *magasabbra* kell állítani azoknál az allogén aggregátumoknál, mint például a szlovákság, melyek túlnyomóan paraszti, kevésbé urbanizált és alig szekularizált tömegeik révén nemigen voltak még beállítva a családnagyság csökkentésére. Ez nem változtat azonban a tényen, hogy az elemi szinten mért „természetes asszimiláció” a viszonylag legerősebben iskolázott nemzetiségeket, a németeket és a szlovákokat érintette, de ezeket is csak csekély mértékben. Mindenesetre már itt is megnyilvánul az asszimilánsabb (német és szlovák ajkú) és az kevésbé asszimiláns vagy az asszimilációnak ellenálló nemzetiségek közötti szignifikáns statisztikai eltérés.

Az asszimilációs érvelés második olvasata szerint – a magyar tanügyi hatóságok szándékának megfelelően – a jórészt magyar nyelvű magasabb oktatásba bekapcsolódó allogén diákokat a magyar iskolázás ténylegesen elmagyarosította, annyira, hogy hajlamosak lettek iskolázottságuk, igazolt műveltségük illetve szakképzettségük nyelvét sajátjuknak deklarálni az iskolai és egyéb (pl. népszámlálási) hatóságok előtt. Ez az érv a kívülről, *intézményesen indukált asszimiláció* tézisének alapszik. Különösen meggyőzően lehet igazolni, amikor a különböző szintű képzési formák közönségének nemzetiségi rekrutációját hasonlítjuk össze. Mi sem tűnik hitelesebbnek, mint hogy a középiskolát még német, szlovák vagy román ajkúként megkezdő diákok közül azok, akik eljutnak az érettségig (e korban az első osztályosok alig egy harmada) s ezzel hivatalos képesítést nyernek magyar kulturális kompetenciájukról, az érettségi passzusán már magyar egyetemi polgárjelöltként kívánnak szerepelni s ekként beiratkozni a kiválasztott egyetemi karra vagy főiskolára. Ezt látszik bizonyítani egyrészt az összes (tömegét illetőleg zömmel alsó osztályos) középiskolás, másrészt az érettségizők és egyetemisták nemzetiségi megoszlása közötti éles eltérés. Mi több, elsősorban a „legasszimilánsabb” német és szlovák csoportnál drasztikusak ezek a különbségek, hiszen az érettségizők között ezek már *felénél kevesebben* szerepelnek, mint az összes középiskolás között. Ilyen óriási aránycsökkenést semmiképpen sem lehet a „természetes” iskolai szelekció vagy a lemorzsolódási kockázat az allogénekre

⁸ *Magyar statisztikai évkönyv*, 1901, 317 és u.o. 1905, 345.

⁹ *Magyar statisztikai évkönyv*, 1874, 78–79 és *Magyar statisztikai közlemények* 31, 210–211.

rendre hátrányos esélyegyenlőtlenségeinek tulajdonítani. Ilyen egyenlőtlenségi mechanizmusokat ugyan joggal lehet feltételezni egy dominánsan egynyelvű, nemzeti iskolarendszerben, ahol az allogének a számukra idegen kultúra átvételi kényszerével járó szimbolikus erőszaknak voltak alávetve (például elégtelen kezdeti magyar tudásuk révén). Ugyanakkor viszont tudjuk, hogy például az 1. táblázatban számba vett „németek” között továbbra is sok zsidó is volt, akik – más kutatásokban ez egyértelműen bizonyított – az iskolai kitűnőség rangsorában e korban is rendre az élvonalat képviselték¹⁰ és akik az érettségizettek között ezért is gyakrabban szerepeltek, mint az összes középiskolás között. 1906–1910-ben például a zsidók aránya a középiskolákban 20,8% volt, de az érettségizők között 1908–1910-ben 23%. 1911–1915 között a megfelelő arányok a középiskolásoknál 21,7%-ra és az érettségizőknél 25,5%-ra módosultak.¹¹ Így – legalább is a „németeknél” – az aránycsökkenés csak akkulturációs veszteséggel és semmiképp nem lemorzsolódással magyarázható, amennyiben a német ajkú zsidó diákok – mint minden bizonnyal a többi németek is – az évekkel egyre gyakrabban vallották magukat magyar nyelvűnek.

Ráadásul az 1. táblázat idevágó eltolódásai nem csak 1910-re érvényesek, hanem hosszabb távon is azonosíthatók. 1893-ban például az összes főiskolás és egyetemista 82,4%-a vallotta magát magyarnak, szemben a középiskolások 73,7%-ával 1891–1895 között. 1910/11-ben az egyetemistáknak már 88,3%-a magyar, szemben az 1906–1910 közötti középiskolások 79,6%-ával.¹² Az arányok szerkezete tehát nem változott, bár az értékek mindkét iskolai népességnél párhuzamosan feljebb csúsztak kissé az évek során, ami jól megfelel az asszimilációs magatartás általános és folyamatos térnyerésére vonatkozó feltevésnek.

Ugyanannak az érvnek egy másik variánsa az előbbi folyamatnak polemikusabb hangsúlyt ad. Inkább azt emeli ki – s ez a nemzetiségek sérelmei között gyakran szerepelt, főképp *a posteriori* az 1918 utáni utódállamok „nemzeti” történetírásában –, hogy az iskolák nem csak a funkcionális, „természetes” magyarosítás eszközei voltak, hanem elvárásaikkal nyomást is gyakoroltak allogén diákjaikra, hogy ezek magyaroznak vallják magukat. Ez a *kikényszerített formális asszimiláció* tézise. Kézenfekvő az az elképzelés, hogy az iskolákban is érvényesülő asszimilációs nyomástényező azokban a történelmi konjunktúrákban hat legerősebben, amikor a mindenkori kormányok erőszakos asszimilációs politikába kezdenek. A dualista korban közismerten Bánffy Dezső kormányzása (1895–1899) jelentette a türelmetlen magyarosító politika csúcspontját. Ezalatt rendelték el (1898-ban) azt, hogy a nemzetiségi területeken

¹⁰ Lásd többek között a további irodalomra is utaló legutóbbi tanulmányomat: „Felekezetsajátos középiskolázási esélyek és a zsidó túliszkolázás mérlege (1900–1941)” in *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*, Budapest, Replika-könyvek, 2000, 223–256.

¹¹ A zsidók túlképviseltsége az érettségizők között a későbbi évtizedekben is rendre kimutatható. Az egész adatsort lásd „A zsidó túliszkolázás társadalmi körülményei az 1945 előtti középiskolákban” című tanulmányomban, in *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*, Budapest, Replika-könyvek, 1997, 145–165, különösen 151.

¹² További hasonló adatokra nézve lásd lentebb a 2. és 3. táblázatot. A *Magyar statisztikai évkönyvek* adataiból számított arányok. Sajnos az érettségizők nemzetiségi megoszlására nézve nincsenek visszamenőleges adatok 1908 előtt.

is kizárólag a községek magyar nevét kelljen használni és erőszakolták ki a nemzetiségi közalkalmazottak tömeges névmagyarosítását. Utóda, Széll Kálmán kormányzása ebből a szempontból nem hozott politikaváltást. Sőt, a Nemzeti Párt és az addig uralkodó Szabadelvű Párt 1899-es fúziójával az ún. „67-esek és 48-asok között egyre inkább elmosódtak az ellentétek; a nemzetiségek fölötti hegemonia megőrzésében... teljes volt közöttük az egyetértés”.¹³ Ez a helyzet csak „élesedett” a türelmetlen iskolai asszimilációt intézményesítő 1907-es Lex Apponyi-ig és az után.

Ezekkel a körülményekkel talán közvetlen összefüggésbe hozhatók a főiskolásokra vonatkozó statisztika tanúságai, melyek szerint a magyar ajkúnak bejelentett egyetemisták és főiskolások aránya 1893 (82,4%) és 1900 (82,9%) között alig változott, de azután hirtelen megugrott és 1906–1910 között már 89,2%-os értéket ért el. Ebben az összefüggésben igen szignifikáns az a tény, hogy 1900 előtt *minden nemzetiségi csoport* főiskolai részvételi aránya stagnált vagy még (pl. a németeké) kissé emelkedett is, 1906–1910-re pedig *mindannyiuké* s ezúttal teljes egyöntetűséggel és drámaian megcsappant: a németeké 6,8%-ról 4,5%-ra, a szlovákoké 2,2-ről egészen 0,8%-ra, a románoké 5,6%-ról 3,6%-ra, a többieké 2,5%-ról 1,9%-ra esett.¹⁴ Ezt az egyértelmű fejlődést nemigen lehet másképp értékelni, mint a türelmetlen nemzetiségi politikára adott válasz gyanánt. Annál több hitele van ennek az értelmezésnek, hogy az egyetemista és főiskolás népesség jelentős (talán többségi) részlegei – a tanárnak készülő bölcészek jó része, az államtudományból doktoráló jogászok mind, a keresztény jogtudorok többsége, sőt még az állami és közüzemi kórházakba készülő medicusok is – diplomájukkal az államnál, más közületnél vagy államilag felügyelt intézményeknél (pl. magyarul oktató középiskolákban) készültek elhelyezkedni, ahol a diplomákban vagy a jelentkezési lapokon esetenként megemlítték magyar nyelvi státuszukat sokszor döntően emelte a pályázat sikerének esélyeit.

Jellemző ellenpéldaként érdemes megjegyezni, hogy ahol a közületek asszimilációs nyomásával nem kellett számolni, például a papképző teológiai iskolákban, hasonló jelenséget nem is lehet észlelni. Elég ebben az összefüggésben azokra a többnemzetiségű rekrutációjú felekezetre utalni, melyekben egyáltalán volt jelentősebb magyar hívőtábor is. A katolikus papneveldelekben a magyar ajkúak aránya 1911-ben (72,1%) alig volt magasabb, mint 1901-ben (71,9%) vagy 1897-ben (69,5%), a szlovákok aránya pedig 1911-ben (13,4%) gyakorlatilag minden korábbinál magasabbnak bizonyult harminc év távlatában. Az evangélikus teológia hallgatói között 1906–1910-ben a magyarok aránya (34,2%) még lényegesen *alacsonyabb* is, mint az erőszakos magyarosítást megelőző időszakban 1881 és 1895 között (47,9%). A görög katolikus teológusok között ugyan 1906–1910-ben pontosan kétszer több a magyarok aránya (33%) mint korábban (16,5% 1881 és 1900 között), láthatóan a rutének kárára, akik ekkor csak a papjelöltek 9,9%-át adják az 1900 előtti húsz év 25,2%-os arányával szemben (ezeknél tehát érvényesülhetett talán az asszimilációs nyomás), de a legnagyobb felekezeti tömb, a románság képviselője egyáltalán nem csökkent jelentő-

¹³ *Magyar történelmi kronológia az őstörténettől 1970-ig*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1979, 384.

¹⁴ *Magyar statisztikai évkönyvek* éves adataiból számított arányok.

sen: 1906–1910-ben 56,3%-kal valamivel még magasabb szinten is állt, mint az asszimilációs korszak elején, 1881–1885-ben (51,6%).¹⁵ Ezek a negatív összefüggések *contrario* megerősítik a többi főiskolákon tapasztalt magyarosító nyomás hatékonyságát.

Való tény az is, hogy egyes középiskolai értesítőkből konkrét nyomát lehet találni allogén diákok spontán módon vagy kényszeresen (a kettő nem zárta ki egymást) megvalósított nemzetiségi „átlényegülésének”, az allogén nyelvi (ön)besorolásból magyarrá vedlésének ahogy az érintettek az alsóbb osztályokból haladtak előre az érettségi felé.

Bármilyen meggyőző, sőt konjunkturálisan vagy helyileg igazolható is az asszimilációs érvelés, több szempontból minősítésre szorul, míhelyt a nemzetiségek hosszabb távú iskolai mobilitását vesszük vizsgálat alá a dualizmus korában. Sokszor adós marad ugyanis az iskolai részvétel *időben változó* egyenlőtlenségeinek magyarozatával. Az ilyen típusú adatok értelmezésénél lehet tetten érni – persze továbbra is az asszimilációs tézis alapján – az iskolai asszimilációs nyomás *egyenlőtlenül ható kockázatainak* vagy az ennek való *egyenlőtlen ellenállás* etnikai kereteit.

2. TÁBLA

A gimnáziumok és reáliskolák diákjai nemzetiség (fő nyelv) szerint (1867-1910)

	Magyar	Német	Szlovák	Román	Egyéb	Összesen
1867 ^a	68,9	12,3	7,7	8,7	2,4	100,0
1881-1885 ^b	71,2	15,4	4,5	6,2	2,9	100,0
1886-1890	71,4	15,5	4,2	6,0	3,0	100,0
1891-1895	73,6	13,7	3,4	6,4	2,9	100,0
1896-1900 ^c	75,5	12,6	3,2	6,0	2,8	100,0
1901-1905 ^d	77,9	10,7	3,1	5,9	2,4	100,0
1906-1910	79,6	9,2	2,6	6,2	2,4	100,0

a *Hivatalos statisztikai közlemények*, Pest, 1968, I., V. füzet, 54.

b Az 1881–1895 évekre lásd *Magyar statisztikai évkönyv*, 1895, 384.

c U.o. 1901, 340.

d Az 1901–1910 évekre lásd *Magyar statisztikai évkönyv*, 1911, 385.

A 2. táblázat adatait három képletbe csoportosíthatjuk. Az elsőbe tartozik a magyar asszimiláció fokozatos, az időben (az 1880-as években megfigyelhető stagnálástól eltekintve) majdnem egyenletes térnyerése a korban elitképzésnek számító s felsőbb tanulmányokra is előkészítő középiskolák közönségében, hiszen a magyarnak deklaráltak már a kiegyezéskor is több, mint kétharmados aránya a következő közel fél évszázad alatt az összes diák négy ötödére emelkedett. Ezt az állandóan növekvő magyar dominanciát nemigen lehet másképp, mint az érintett diáknépességben így vagy úgy végrement asszimilációval magyarázni, hacsak azt nem tételezzük fel, hogy a középiskolázás *előtti* egyenlőtlenségek mindig a magyarok előnyére alakultak, azaz a magyar ajkúak rendre a többinél nagyobb és egyre növekvő valószínűséggel kerültek középiskolába. Ezt a feltevést azonban meghazudtolja a fentebb tárgyalt s elemi

¹⁵ U.o.

iskolai szinten érvényesülő német és szlovák „kultúrfölény”: nem valószínű, hogy a tankötelesekhez képest az elemiben túlképviseletett németek és szlovákok az átlagnál jelentősen ritkábban kerüljenek középiskolába. De cáfolni engedi a feltevést az a „túliskolázási” trend is, amely legalább a német-zsidó csoportra nézve, mint fentebb már jeleztem, jól kimutatott.

Ha viszont a magyar túlképviseletet az allogén középiskolások asszimiláns magatartásával magyarázzuk, fontos felfigyelni arra, hogy a túlnyomó magyar többség a kiegyezés évtől kezdve jellemzi a gimnáziumi diákságot (a reáliskolák ezekben az években kezdtek működni), tehát már akkor is, amikor az érintettek számottevő asszimilációs nyomásnak még nem, legfeljebb asszimilációs „húzóerőnek” lehettek kitéve. Ebben a modern magyar elitiskolázás rendszerének kiépülése szempontjából *kezdeti* időszakban, amikor a később oly markáns zsidó túliskolázás még alig éreztette hatását – hiszen a zsidó tanulók száma az összes középiskolás egy tizedét sem érte el a későbbi egy ötöd vagy egy negyed helyett¹⁶ –, amikor a középiskola és az érettségi még nem vált, mint később, obligát „belépőjegygyé” az úri osztályba, sőt amikor a középiskolázáson keresztül megvalósított társadalmi mobilitás sem képezte még az új középosztályok rekrutációjának oly sarkalatos pontját mint a századforduló után – amit a kiegyezés és az 1890-es évek közötti „nagy iskolai pangás” is valószínűsít¹⁷ –, ebben és csakis ebben az iskolai konjunktúrában elképzelhető, hogy a középiskolai közönség zöme még ténylegesen a magyar nemesi, honorácior és (marginálisan) az ő művelődési ideáljukat követő céhes városi polgár és birtokos paraszti rétegekből tevődött össze. Ez a (korabeli adatok és felvételi eredmények híján még nem bizonyítható) feltevés viszont azt a következtetést is maga után vonja, hogy a későbbi évtizedekben (főképp a századforduló után), amikor a középiskolák az új középosztályok legfőbb szelekciós intézményévé válnak – amit látványosan demonstrál a zsidó diákok részvételi arányának a korábbihoz képest több, mint megduplázódása¹⁸ –, ugyanakkor, amikor a diákság nemzetiségi megoszlásának a 2. táblázatban is feltüntetett adatai mégis egyre *növekvő* magyar supremáciáról tanúskodnak, a „magyarokként” feltüntetettek között egyre több „stratégikus” vagy asszimiláns „magyart” lehet feltételezni. Még az is elképzelhető, pontosabb felmérési eredmények mozgósításával, hogy a korszak végén a gimnáziumi diákságban a „tőzsgyökeres” magyarok aránya nem, vagy alig bizonyul többséginek, a bevallott nyelvi adatok alapján kimutatott elsöprő magyar többség helyett.¹⁹

A második képlet a 2. táblázat jelzései között a német és a szlovák csoportra jellemző, melyeket a fenti elemzésekben is az allogének között a viszonylag legerősebben

16 Lásd az idevágó adatokat idézett könyvemben, *Iskolarendszer és felekezeti egyenlülenségek*, 180–181.

17 A kiegyezés utáni évtizedekben kimutatható iskolai depresszióra nézve lásd tanulmányomat „A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása (1867–1910)” in *Iskolarendszer...*, id. könyv, 169–194.

18 Ez még korszpecifikus részvételükre is érvényes, hiszen a zsidók középiskolai képviseletége a 10–18 évesek között az 1869-es 8,8%-ról 1910-re 20,1%-ra nőtt, míg a katolikusoké csak 3,4%-ról 4,1%-ra, a reformátusoké 4,5%-ról mindössze 4,7%-ra és az evangélikusoké is csak 5,3%-ról 6,2%-ra. L. u.o. 181.

19 Ha például – empirikus okfejtéssel – az előző jegyzetben idézett helyen (az ottani 5. táblázatban) a középiskolai diákság 1910-ben felmért felekezeti aggregátumaira akárcsak hozzávetőlegesen alkalmazzuk a megfelelő felekezetek kispapjainak nyelvi-nemzetiségi megoszlására vonatkozó adatokat (l. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1911, 385) – mely szerint a reformátusokat és unitáriusokat egyszerűség kedvéért mind magyarnak vesszük, a katoli-

iskoláztak s egyben a legasszimilánsabbak gyanánt jellemeztem. Ezeket a jellemzőket az itteni adatok is visszatükrözik, bár a két aggregátumra eléggé eltérően.

A szlovákok iskolai részvétele felel meg legerősebben az asszimiláns képletnek, hiszen középiskolai részvételi arányuk a korszak elejétől a végéig formálisan nem kevesebbre, mint harmadára esett. Ebben a csökkenésben 1867 és az 1880-as évek között mindenképp szerepet játszhatott a három szlovák gimnázium politikai ürüggyel történő bezárása (1874),²⁰ és később talán a szlovák népességet a többenél erősebben érintő kivándorlási mozgalom is, bár ez inkább szegényparaszti rétegeket mozgatót meg, amelyeknek amúgy is minimálisak voltak középiskolába kerülési esélyei. Ugyanakkor a szlovákságnál gyerekszámcsökkenéssel legfeljebb csak a korszak végén találkozhatunk (ezt demonstrálja az a tény, hogy 1895-ben a szlovákok az iskolakötelesek 12,2%-át tették ki, míg 1905-ben már 12,8%-át),²¹ így demográfiai gyöngülés nem befolyásolhatta a középiskolai részvételt. Ennek sorvadása lényegében asszimilációs veszteségként könyvelhető el.

A német középiskolásoknál is valószínűsíthető hasonló asszimilációs veszteség, de a szlovákoknál sokkal mérsékeltebben (a részvételi aránycsökkenés a kezdeti értékek mintegy harmadát teszi csak ki a korszak végén) és csak többfajta történelmi minősítéssel. Mindenekelőtt kiegyezés utáni két-két és fél évtizedben a „németiség” képviselői arányai először növekedtek, aztán viszonylag magas szinten stagnáltak. Ez volt az a kor, amikor az akkor még jórészt német ajkú, de erős asszimilációs mozgásban lévő nyugat- és közép-magyarországi városi zsidóság szélesebb részlegei kifejlesztették a világi iskolázás adta lehetőségeket kihasználó társadalmi mobilitási stratégiájukat s példájukat minden bizonnyal a német patrícius polgárság és városi kispolgárság fiataljai közül is sokan követték. Ők tették ki az „új középosztály” legjelentősebb részlegeit még sokáig anélkül, hogy nagyobb asszimilációs nyomás alatt álltak volna. Ez a korszak végéig érvényesült az erdélyi szászokra nézve, akik viszonylag széles, német nyelvű, saját gimnáziumi hálózat felett rendelkeztek s ezért mintegy intézményesen tudtak mindvégig elkerülni mindenfajta asszimilációs vonzást vagy nyomást. Ha felrétegezzük, hogy a szász középiskolák diáksága mind német nemzetiségűnek jelentette be magát, a hat szász érettségét adó középiskola és a két algimnázium becslésszerűen 1880-ban az összes „német” középiskolás 18%-át, 1900-ban 24%-át és 1910-ben pedig 28%-át oktatta.²² A német oktatási nyelvű iskolákon belüli disszimiláció lehe-

kusokat 72%-ban, az evangélikusokat 34%-ban és a görög katolikusokat 33%-ban, míg a görög keletieket és a zsidókat mind allogén etnikumnak, a számítások szerint a „magyarok” így becsült aránya mindössze 57% lenne. (Éz. mint látjuk, alig haladja meg az 1910-es népszámláláson az össznépességben mért 54%-os magyar nyelvű arányt. Az „asszimilációs rébbleter” egyúttal az összes diák között legalább 23%-ra lehelme becsülni, hiszen a fent alkalmazott szorzószámok sem mentesek egyes asszimiláns papnövendékek önmeghatározásából folyó torzításokról.

²⁰ Igaz, hogy közöttük 1867-ben még csak kettő működött, hiszen a harmadikat Zrnóváralján csak 1869-ben alapították. Lásd Mészáros István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948. Általánosán képviselő középiskolák*, Budapest, Akadémiai, 1988, 311.

²¹ *Magyar statisztikai évkönyv*, 1901, 317 és u.o. 1905, 345.

²² A becslések Mészáros István könyvében található diákszámokon nyugszanak. A két algimnázium itt nem szereplő diákszámait 1880-ra 100-nak, a két későbbi dátumnál az összérték emelkedésének megfelelően 150-nek vettem. L. *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948*, id. könyv.

tőségei tehát az időben jelentősen megnöttek, de összességében az érdekelteknek végig csak egy töredékét érintették.

Más szóval a „német ajkúak” kategóriája tárgyalt szempontunkból igencsak heterogén volt. Helyet kaptak benne az asszimilációra többé (mint a „nyugati” zsidóság) vagy kevésbé (mint a katolikus svábok vagy az északmagyarországi evangélikus cipiszerek) hajló allogén aggregátumok, ugyanakkor az asszimilációs kihívásra többé (az erdélyi szászok) vagy kevésbé (a nyugat-magyarországi cipiszerek) harcos disszimilációval felelő csoportok is. A „németség” középiskolai arányai ezeket az egymásnak ellentmondó hatásokat tükrözték. Ezért maradt összességében sokkal kisebb a korszak végén náluk regisztrált asszimilációs veszteség, mint a hasonlóan erős disszimiláns részlegeket fel nem ölelő szlovákoknál.

Végül a harmadik képletet az asszimilációs hatásoknak (a 2. táblázat számaiból láthatóan) hosszú távon ellenálló román és egyéb (főképp szerb és horvát) középiskola-használók nyújtják. Ezek képviselői arányai ugyanis az évtizedek során nem változtak lényegesen, legalábbis az 1880-as évektől fogva nem. A változatlan számarányok azonban elvben többfajta jelentéssel bírhatnak. Azt is jelenthetik, hogy a románok és a délszlávok kezdettől fogva azonos szintű asszimilációs veszteséget könyveltek el. Ennek valószínűsége azonban csekély az asszimilációs nyomás fentebb tárgyalt történelmi súlyosbodására való tekintettel, melynek hatékonysága a többi allogén diákcsoportnál tisztán kiütözik az 1890-es évektől kezdve. Második jelentésük az lehet, hogy az érintett csoportok az évtizedek során valójában megnövelték középiskolai keresletüket, s ebből a tulajdonképp nagyobb számarányból viszont nagyobb részlegeik „jelentkeztek át” magyarnak. Így az adatainkban szereplő *maradék* változatlansága statisztikai esetlegesség, ha nem is teljesen véletlen eredmény. Ez a feltevés sem valószínű, hiszen avval járna, hogy pont a „maradék” kritikus tömeg *túli* többletdiákság képviselné az asszimilációs veszteséget, azaz az asszimiláció intenzitása pontosan azonos ritmusban nőtt volna az iskolai kereslet emelkedésével.

Marad a harmadik jelentés, azaz a nagyobb disszimilációs ellenállás hipotézise, amelyet a politikátörténet és az érintett nemzetiségek iskolai piacának jellege is igazolni látszik.

Ami az utóbbit illeti, elég talán arra utalni, hogy a korszak végén már öt román és egy szerb középiskola működött. Ha, mint fentebb a német középiskoláknál, feltételezzük, hogy a román intézmények diáksága mind románnak jelentette be magát, a román hálózat becslésszerűen 1880-ban az összes román diák 45%-át, 1900-ban 47%-át és 1910-ben is 39%-át oktatta.²³ Még magasabbra lehet becsülni a szerbek – kicsiny számarányuk miatt itt nem részletezett – iskolai disszimilációját. Mindenestre a románok és a szerbek iskolai elkülönülésének és a magyar asszimiláció ezzel való elutasításának intézményes lehetőségei mintegy kétszer olyan nagyok voltak, mint a németeké, akiknek iskolai disszimilációját szétszórtságuk is hátráltatta. Egy

²³ Ez a becslés is Mészáros István idézett könyvében szereplő rövid iskolamonográfiai adatokon nyugszik. A Brád-i román algimnázium diákszámát, melyre nincsenek a könyvben adatok, 1880-ban 60-nak, 1900-ban és 1910-ben 80-nak vettem (az összdíákság létszámemelkedésének megfelelően).

kassai vagy soproni cipszer nemigen juthatott be egy erdélyi szász gimnáziumba. Emellett persze a román és a szerb s még inkább a középiskolával Magyarországon nem rendelkező horvát vagy rutén iskolai kereslet egyes részlegei elképzelhetően a határokon túli anyanyelvi gimnáziumokban kerestek kielégítést, hiszen az érdekelt népesség jó része a megfelelő határok közelében élt.²⁴ Ugyanez a németeknél csak a nyugat-magyarországiak töredékeit mozgósíthatta.

Fejtegetéseink egyértelműen pesszimista végkövetkeztetéssel járnak. A beiskolázott népességre vonatkozó hivatalos statisztikai adatszolgáltatás a dualista korban annál inkább az érintett allogén diákság asszimilációs konformizmusát tükrözi, minél feljebb vizsgáljuk a diákság összetételét az intézményes hierarchiában. A számoknak azonban sokszoros, de csak alapos elemzéssel kihámozható logikája van, amely az iskolarendszer működésének néhány fontos összefüggésére enged fényt deríteni. Csak arra nem lehet belőlük pontosabb következtetést levonni, hogy miként alakult a különböző nemzetiségi csoportok iskolai kereslete a kiegyezés korától adott s magasabb szinten egyre inkább a nemzeti asszimiláció szolgálatába állított magyarnyelvű oktatási kvázi-monopólium keretei között. A tényleges iskolai erőviszonyok alakulásának tisztázására másfajta jelzőrendszerre van szükség. Ilyen lehet, persze csak megfelelő minősítéssel, a tanulóközönség *névanyagának* elemzése, melyre nézve máris ígéretes előtanulmányok készültek.²⁵

KARÁDY VIKTOR

24 Ezt teszi valószínűvé például a rutén és horvát érettségizők elenyésző száma, mely még a kisszámú szerb mellett is eltörpült a korszak végén. Míg a népiskolákban 1910-ben még sokkal több rutént és horvátot jelzett a statisztika (az összes tanuló 3,6%-át) mint szerbet (2,4%), ebben az évben mindössze 2 rutén és 9 horvát érettségizett Magyarországon szemben 59 szerbvel. L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1911, 367 és 387.

25 Lásd erre vonatkozó felvételeim egyes eredményeit a Budapesti Tudományegyetem és a Műegyetem hallgatóságáról 1900 körül („Nemzeti és felekezeti kisebbségek a budapesti egyetemeken a századfordulón”, in *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*, id. könyv, 195–215) és az érettségizettek összetételéről („Felekezet, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia: az érettségizettek pályaválasztása a dualista kor végén”, in *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, Budapest, Replika-könyvek, 2000, 193–221, különösen 206–207). Nagy römögű hasonlót, de eddig publikálatlan eredmények állnak máris rendelkezésre a Kolozsvári magyar egyetem egész hallgatóságáról (1872–1918), a budapesti középiskolások három nagy történelmi mintájáról (az 1870-es, az 1900-as évekre és 1923–1930-ra), a szegedi és a jászberényi gimnáziumok és reáliskolák diákjairól 1900 és 1944 között, valamint egy sor (több, mint húsz) vidéki középiskola diákjáról 1890 és 1914 között.